

Tutkimus Tornion ja Jällivaaran suomen sanastohistoriasta

BIRGER WINSA *Östligt eller västligt? Det äldsta ordförrådet i gällivarefinskan och tornedalsfinskan*. Acta Universitatis Stockholmiensis: Studia Fennica Stockholmiensia 2. Tukholma 1991. 267 s. ynnä 47 karttaa.

Ensimmäinen Tornion murrettä käsittelevä väitöskirja, Martti Airilan *Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta*, ilmestyi runsaat kahdeksankymmentä vuotta sitten, v. 1912. Silti se on yhä perusteellisin selvitys niistä suomen kielen murteista, joita puhutaan laajalla alueella Ruotsin Länsipohjassa sekä tähän alueeseen liittyvällä pitäjän levyisellä vyöhykkeellä Suomen puolella. Esimerkiksi murrealueen jako toisaalta jokivarren ja Vittangin murteeseen, toisaalta Jällivaaran murteeseen periytyy jo Airilalta, eikä tätä jakoa ole hänen jälkeensä juurikaan tarkennettu.

Airilan äännehistoriallinen tutkimus keskittyi Tornion murteen äänne- ja muotoopillisiin piirteisiin. Birger Winsan Tukholman yliopistossa v. 1991 tarkastetun väitöskirjan aiheena on puolestaan ollut Tornion ja Jällivaaran murteen sanasto sekä sen historia. Winsa on asettanut työnsä varsin kunniahimoisen päämäärän: hänen tavoitteenaan on ollut murremaantieteellisten ja sanastohistoriallisten seikkojen avulla selvittää Tornion ja Jällivaaran murteiden keskinäisiä suhteita sekä tuoda lisävaloa Länsipohjan suomalaisasutuksen historiaan.

Käytännössä Winsan väitöskirja jakautuu kahteen pääosaan. Toisessa hän tarkastelee Jällivaaran murteen sanastoa ja vertailee

sitä Tornion jokivarren murteen sanastoon; tavoitteena on ollut sellaisten sanojen seulominen, jotka tavataan Jällivarran murteessa mutta jotka puuttuvat Tornion jokivarren murteesta. Toisessa pääjaksossa Winsa käsittelee Tornion murteen itäisiä sanastoaineiksia. Tähän jaksoon liittyy lisäksi luku, jossa tekijä on teoreettiselta kannalta pohtinut keskeisen sanaston säilyvyyttä tai vaihtuvuutta monikielisissä tai -murteisissa yhteisöissä. Tutkimuksensa langat Winsa koottaa asutushistoriallisessa katsauksessa, jossa hän esittää aiemmista käsityksistä poikkeavan näkemyksen Länsipohjan suomalaisasutuksen varhaisvaiheista.

Vaikka yksittäisten sanojen levikkialueet on suhteellisen helppo kartoittaa, murteen sanastollisen kokonaiskuvan hahmottaminen on huomattavasti työläämpää. Birger Winsakin on joutunut tekemään miltei uskomattoman työn, ennen kuin hänen väitöskirja-aineistonsa on ollut koossa. Jällivaaran murteen sanastoa ei tähän mennessä ole systemaattisesti koottu. Winsan tutkimuksen lähtökohtana ovatkin olleet nauhoitteet, joita Jällivaaran murteen alueelta on yli 200 tuntia; niistä osa on säilytteillä Uumajan Murre-, paikannimi- ja perinnekartastossa (DAUMissa), osa Suomen kielen nauhoitearkistossa Helsingissä. Lisäksi Winsa itse on nauhoittanut aineistoa sekä Jällivaaran että Tornion murteen alueelta, yhteensä n. 90 tuntia. Alueellisesti Winsan jällivaaralaisaineisto on niin ikään varsin kattava: se edustaa miltei kaikkia Jällivaaran alueen n. 40:tä suomalaiskylää.

Winsa on poiminut Jällivaaran murteelle ominaiset sanat monivaiheisen seulontamenetelmän avulla. Ensimmäinen seula on ollut hän itse: koska hän itse on kotoisin

Kirjallisuutta

Pajalan Kainulasjärveltä, jossa puhutaan Tornion jokivarren murretta, hän on oman murteentuntemuksensa perusteella poiminut nauhoista sellaiset sanat, jotka ovat olleet hänelle vieraita. Näin on syntynyt n. 4 000–5 000 sanan luettelo, jota hän on kainulasjärveläisten haastateltaviensa kanssa sana sanalta karsinut. Viime vaiheessa Winsa on tehnyt joitakin tarkistushaastatteluja myös Ruotsin Ylitorniolla, mutta pääasiallisesti Tornion murretta edustavana kielimuotona on ollut Kainulasjärven murre, johon Jällivaaran aineistoa on verrattu. Lopulta Jällivaaran aineistosta on jäänyt jäljelle 203 selaista sanaa, joita ei Winsan mukaan, tosin eräin varauksin, käytetä Tornion jokivarren murteessa.

Varauksiin on ollut aihettakin. Huomatava osa Winsan »jällivaaralaisiksi» luokittelemista sanoista tavataan yhä Tornion jokivarren murteessa. Esimerkiksi 'urosohta' tarkoittava *kojama*, jonka Winsa on tavoittanut Jällivaaran aineistosta mutta ei Kainulasjärveltä, on yhä hyvin tavallinen Tornion murteen alueella niillä seuduilla, missä lohennyntiä on harjoitettu. Sanasta on Suomen puolelta tietoja Alatorniolta Enontekiölle, Ruotsin Länsipohjasta puolestaan Pajalasta, Tärännöstä, Parakasta ja Vittangista. Vaikka Jällivaaran aineistoa voidaankin pitää varsin kattavana, Winsan tavoittama Kainulasjärven murre on vertailuaineistona ollut osin niukka. Näyttää siltä, että varsinkin vanhoihin elinkeinoihin liittyvä sanasto on siitä ehtinyt paljolti kadota. Winsa on ollut itsekkin tietoinen vertailuaineiston puutteellisuudesta, koska on käsitellyt epävarmat »jällivaaralaisuudet» luvussa, jonka otsikkona on »Jällivaaran suomen sanoja, jotka aiemmin ovat esiintyneet suhteellisen yleisesti Tornion jokivarren suomessa». Parempi olisi ollut käyttää Jällivaaran sanaston seulonnassa vertailuaineistona myös Suomen murteiden sanakirjan kokoelmia. Esim. Inkeri Tuovisen sanatiedot olisivat karsineet runsaasti epävarmoja tapauksia.

Jällivaaran murteen sanat Winsa on edelleen jakanut alaryhmiin niiden alkuperän mukaan. Eri luvuissa on käsitelty Jällivaa-

ran murteen uudismuodosteet, saamelaiset lainat, suomen itämurteista ja karjalasta periytyvät sanat, länsimurteiset sanat sekä myöhäiset ruotsalaiset lainat. Sanojen etymologointi ei aina ole ollut ongelmatonta: päänsäivä ovat tuottaneet esimerkiksi Jällivaaran suomessa ja Luulajan saamessa esiintyvien sanojen keskinäiset lainautumissuhteet; läheskään aina ei ole ollut selvää, milloin on kyse Luulajan saamesta Jällivaaran suomeen lainatusta sanasta, milloin taas suomalainen sana on lainautunut saameen. Joissakin tapauksissa saamelainen originaali on jäänyt tekijältä huomaamattakin. Jällivaaran suomen uudismuodosteiden joukossa mainitaan esim. sana *kunkka* 'yliluonnollinen olento, näkki'. Kyseessä on saamesta saatu laina; esim. Nielsen tuntee sanan *skun'kä* 'silent supernatural being'.

Määrällisesti eniten Jällivaaran suomen sanoista on saamelaista alkuperää, mikä on hyvin ymmärrettävää, onhan saamelainen vaikutus muutenkin Jällivaaran suomalaismurteessa selvästi suurempi kuin Tornion jokivarren murteessa. Mutta seuraavaksi suurin ryhmä Winsan luettelossa on jo yllättävämpi: itäsuomalaiset sanat. Näitä sanoja on kaikkiaan 32, ja vaikka joukossa olisi etymologialtaan epävarmojakin tapauksia, määrä on silti huomattavan suuri. Länsisuomalaisia sanoja on vain 12, ja niidenkin joukkoon mahtuu alkuperältään epävarmoja tapauksia. Winsa päättelee, että Jällivaaran murre on sävyllään itäisempää kuin Tornion jokivarren murre, jossa läntiset ainekset ovat selvänä enemmistönä.

Winsa on kiinnittänyt huomiota myös Jällivaaran murteen itäisiin äänne- ja muotopiiirteisiin. Hänen mukaansa Jällivaaran murteen tunnusomaisimpana piirteenä voidaan pitää passiivin käyttöä mon. 1., 2. ja 3. persoonassa: *me menthin, te rakethiin, net tehtiin*. Tavallisin passiivimuotoinen predikaatti on mon. 3. persoonan yhteydessä (*net menthin*); tällä tyyppillä on suoranainen vastine karjalassa, kuten tunnettua. (Tässä yhteydessä Winsalle on sattunut harmillinen lapsuskin: hän mainitsee, että suomessa yleisesti käytetään passiivimuotoista predikaattia mon. 1. ja 2. persoonassa.) Toi-

nen karjalaan viittaava piire Jällivaaran murteessa on *st*-yhtymän astevaihtelu (*juos-sa*). Kumpaakin ilmiötä tavataan laajemminkin peräpohjalaismurteiden alueella, ei tosin juurikaan Tornion murteessa mutta kveenimurteissa sekä Kemin murteen pohjoisosissa. Vanhana karjalaisuutena voitaneen pitää myös geminaatta-*t*:llistä abessii-*v*ia (*kalatta, leivättä*).

Muut Winsan itäisinä pitämät piirteet ovat vähintään epävarmoja. Jällivaaran murteessa tavattava supistumaverbien imperfektityyppi *hän hakkai* 'hakkasi', *ringai, hyppäi* tavataan tosin karjalassa, mutta sillä on vastineita myös muualla suomen murteissa, ennen muuta kielirajan tuntumassa Uudellamaalla. Rinnakkaiskehityksen mahdollisuuteen olisi kannattanut ainakin viitata. Winsa mainitsee Jällivaaran murteesta myös *parkkuu, kelppaa* -tyyppiset muodot ja yhdistää ne, vaikkakin epäröiden, itämurteiden erikoisgeminaatioon. Mahdollista savolaisuutta Winsa on nähnyt myös Jällivaaran *mehta* : *mehtan* 'metsä : metsän' -tyyppisissä muodoissa. Näiden muotojen todistusvoima hupenee kuitenkin siihen, että samoista murteista on kirjattu myös sellaisia tapauksia kuin *tahka* 'takka', *vuoh*ta 'vuotta (: vuosi)', *lahpalainen* sekä toisaalta *rettu* 'rehto', *takku* 'tahko' jne.

Jällivaaran murteen itäisyyteen on Winsan mukaan useita selityksiä. Hän pitää mahdollisena, että myös jokivarren murteessa on aiemmin esiintynyt enemmän itäisiä piirteitä kuin nykyisin mutta niistä olisi osa aikaa myöten hävinnyt. Peräpohjalaismurteiden reuna-alueilla, joihin Jällivaarankin murrealue kuuluu, vanhat piirteet olisivat säilyneet paremmin. Tämä käsitys olisi saanut helposti lisätukea, jos tekijä olisi tarkastellut peräpohjalaismurteiden reuna-alueita yleisemminkin. Monet Jällivaaran murteelle ominaiset piirteet (sellaisetkin, joita Winsa ei ole maininnut) ovat ominaisia peräpohjalaismurteiden reuna-alueille: niiden alue alkaa Jällivaaran seuduilta ja kiertää Jukkasjärven, Sopperoiden ja Kaaresuvannon kautta kveenimurteisiin ja niistä edelleen Inarin-Sodankylän seuduille. Osin näille alueille ominaiset yhteiset piirteet ovat

vanhoja arkaismeja, osin ne voivat olla kaksi- tai kolmikielisillä alueilla syntyneitä innovaatioitakin.

Toinen syy Jällivaaran murteen itäisyyteen on Winsan mukaan löydettävissä alueen asutushistoriasta. Winsa mainitsee, että Jällivaaran kylien vanhin suomalaisasutus on peräisin 1600 – 1700-luvulta, ja ensimmäiset tulijat ovat hänen mukaansa olleet lähtöisin Karjalasta ja 1700-luvun puolella Savosta. Esimerkiksi Nattavaaran ensimmäinen asukas on ollut »Mickel Ryss» tai »Ryssmickel», joka on tullut Luulajan Lappiin »jostakin idästä» 1670-luvulla. Myös Hakasen ensimmäinen asukas on kyläläisten muistitiedon mukaan ollut karjalainen.

Tutkimuksen toinen osa, joka käsittelee Tornion murteen itäisiä sanastoaineiksia, perustuu Suomen murteiden sanakirjan koelmiin. Suurin osa sanoista on peräisin Inkeri Tuovisen stipendiaattikokoelmasta, jonka hän keräsi pääosin 1930-luvun alkuvuosina. Myös näiden sanojen seulominen useiden miljoonien sanalippujen joukosta on vaatinut Winsalta suuren työn. Jonkinlaisena apuna ovat tosin olleet Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa säilytettävät murrekartat, joissa on hahmoteltu muutama tuhat sanan levikki suomen murteissa.

Kaikkiaan Winsan luettelo Tornion murteen itäisistä sanastoaineiksista käsittää 257 sanaa (näistä 44:n levikkiä on valaistu myös kartoin). Huomattava osa näistä sanoista kuuluu murteen keskeiseen sanastoon. Joukossa on useita sukulaisten nimityksiä (esim. *ämmi* 'isoäiti', *äiji* 'isoisä'), ruumiinosien nimityksiä (esim. *maha, hypheet* 'sormet'), sää- ja luontosanastoa (esim. *ilta, kesä, suvi* 'suoja', *siide* 'lumensekainen sade'), sekä metsästys-, kalastus- ja maanviljelytermejä (esim. *hukka* 'susi', *repo*, (veneen) *kana* 'kokka', *puuttaa* (nuotasta), *rääpys* 'muikku', *marhaminta, länget, lyhde*). Sukulaisnimiin liittyy myös kaksi pronomina, yks. 1. ja 2. persoonan pronominit *mie* ja *sie*. Winsan tutkimuksen ehkä tärkein kysymys nouseekin tämän sanaluettelon pohjalta: miten on selitettävissä, että huomattava osa Tornion murteen keskeisestä

Kirjallisuutta

sanastosta on alkuperältään itäistä?

Kysymys ei ole ongelmallinen, jos oletetaan, että pienikin väestöryhmä voi milloin hyvänsä jättää suhteellisen syvällisiä jälkiä kieleen tai murteeseen. Pohjoisimmilla alueilla on nimittäin kiistatta ollut vanhaa karjalaista asutusta, jonka tiliin peräpohjalaismurteiden itäiset ainekset on pääosin luettu. Kysymys muuttuu kuitenkin ongelmallisemmaksi, kun tarkastellaan oletettuja asutussuhteita. Varsinkin historiantutkijat (viimeksi Jouko Vahtola väitöskirjassaan) ovat olettaneet, että Tornionlaakson vanhin asutus on ollut länsisuomalaista, etenkin hämäläistä alkuperää. Jos karjalaisten tullessa Tornionlaaksoon alueella on jo ollut vahva ja vakiintunut läntinen pohja-asutus, ei Winsan mukaan ole mahdollista olettaa, että karjalaisten kieli olisi voinut vaikuttaa kovinkaan vahvasti länsisuomalaisten asuttajien kieleen. Jos sen sijaan asutussuhteiden kronologia on ollut päinvastainen, on helpompi ymmärtää, että suhteellisen vähälukuisten karjalaisten asuttajien kielestä on voinut jäädä jälkiä myöhemmin alueelle muuttaneen länsisuomalaisen enemmistön kieleen.

Winsan hypoteesi on houkutteleva, ja se näyttäisi pitkälti vastaavan niitä mekanismeja, jotka kielten tai murteiden kosketuksessa vaikuttavat. Näyttää siltä, että jo vakiintunut kielimuoto pystyy sulattamaan melko suurenkin määrän vieraita vaikutteita ilman että niistä jää kovinkaan paljon merkkejä kieleen. Jos muuttajia kuitenkin on huomattavasti enemmän kuin alkuperäistä väestöä ja jos uuden väestön muutto jatkuu vielä suhteellisen pitkään, myös kantaväestö omaksuu muuttajien kielimuodon. Näin on Winsan mukaan Tornionlaaksossa käynyt. Alkuaan karjalaispohjainen väestö on uusien asuttajien tultua alkanut länsisuomalaistua. Tornion murteen länsisuomalaistuminen on sitten jatkunut vuosisatoja (esim. itäinen *repo* tavataan Tornion murteen keskusalueella enää lähinnä vain paikannimisissä), mutta alkuperäisestä karjalaisuudesta ovat jääneet muistuttamaan murteessa yhä esiintyvät itäiset sanat.

Winsan hypoteesi perustuu ennen muuta

kielen keskeisten sana-ainesten säilyvyyteen. Hän viittaa yleisesti tuttuun havaintoon, jonka mukaan mm. persoonapronomineja ei juuri lainata kielestä toiseen. *Mie, sie* -pronominit samoin kuin lähiomaisten nimitykset (*ämmi, äiji*) ovatkin Winsan todistelussa keskeisellä sijalla. Hän on myös rinnastanut olettamansa varhaisen murteenvaihdon Tornionlaaksossa nykyisin tapahtuvaan kielenvaihtoon: ruotsalaistuvilla tornionlaaksolaisilla suomen kielestä säilyvät viimeiseksi kielen keskeiset sanat. Toisena vertailukohteena Winsa mainitsee yllättäen kaakkoismurteiden venäläistymisen Karjalan kannaksella: hänen mukaansa venäjä valtaa ensiksi alaa teknistyvän maatalouden alalla, kun taas murteiden vanha keskeinen sanasto pitää parhaiten pintansa venäläisvaikutusta vastaan. Suomalaista lukijaa jää askarruttamaan kysymys, eikö edes Ruotsissa tiedetä, että luovutettujen alueiden väestö siirtyi kokonaisuudessaan Suomen uusien rajojen sisälle.

Winsan keskeisten sana-ainesten merkitykseen perustuva hypoteesi on sinänsä kiintoisa ja perusteltavissa. Sen todistusvoimaa heikentää kuitenkin se, että Tornion murteesta voidaan esittää vähintään yhtä paljon länsimurteista periytyvää keskeistä sanastoa (esim. pronominit *me, te, he*). Peräpohjalaismurteille näyttääkin olevan ominaista se, että niissä läntiset ja itäiset ainekset hyvin monella tavoin kietoutuvat toisiinsa. On vaikea ajatella, että tällainen suhde on syntynyt siten, että läntinen tai itäinen vaikutus on kerrostunut jo vakiintuneen vanhemman kielimuodon päälle. Pikemminkin Tornion murteen sisäiset suhteet näyttäisivät viittaavan siihen, että eri alkuperää olevat asutuskomponentit ovat vähitellen sulautuneet toisiinsa. Tämä sopisi myös siihen arkeologien kuvaan, jonka mukaan samoihin aikoihin Tornionjokivarressa on ollut niin länsisuomalaisia kuin karjalaisiakin kyliä.

Vaikka kaikkiin Winsan päätelmiin ei voisikaan yhtyä, hänen väitöskirjaansa voi hyvin perustein pitää uusien näkökulmia avaavana puheenvuorona. Tekijän tarkoituksena ei olekaan ollut, että hän vastaisi

kaikkiin esittämiinsä kysymyksiin; itse asiassa hänen työssään olisi ollut kahdenkin väitöskirjan ainekset. Käsittääkseni Winsan perimmäisenä tavoitteena on ollut huomion kiinnittäminen Tornion ja Jällivaaran murteen itäisten sana-ainesten runsauteen ja keskeisyyteen. Peräpohjalaismurteiden muotoutumishistoriaa käsittelevässä keskustelussa murteiden läntiset komponentit ovat Airilasta lähtien saaneet enemmän huomiota osakseen kuin itäiset. Winsan väitöskirjan ansiota on, ettei näiden murteiden monilähtöisyyttä voida tulevassa tutkimuksessa sivuuttaa.

HEIKKI PAUNONEN